

Lapsed ja sõda. Sõjatrauma Tiina Kurnimi autobiograafias „Sõrve rahva elukeerdkäigud“ ja Ülo Tuuliku romaanis „Sõja jalus“

Maarja Hollo

Teesid: Artikkel uurib mäletamismustrit, mis joonistub välja kahes lapsepõlvkogemust vahendavas teoses, mille autorite lapsepõlv jäi Teise maailmasõja aastatesse: Tiina Kurnimi autobiograafias „Sõrve rahva elukeerdkäigud“ (2014) ja Ülo Tuuliku dokumentaalromaanis „Sõja jalus“ (1974; kärpimata versioon 2010). Nii Kurnim kui ka Tuulik vaatavad tagasi oma lapsepõlvele Saaremaal Sõrve säärel, kust sakslased evakueerisid 1944. aasta sügisel sunniviisiliselt suurema osa kohalikust elanikkonnast, nende hulgas Kurnimi ja Tuuliku ning nende perekonnad. Mõlemas teoses ilmneb selle sündmuse psühholoogiliselt traumeeriv mõju nii autoritele kui kogu Sõrve kogukonnale, mis võimaldab käsitleda neid teoseid tunnistusena.

Võtmesõnad: Teine maailmasõda, sõjatrauma, lapsed, autobiograafia, dokumentaalromaan, tunnistus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v23i29.19035>

*Aga minu eluraamat ei saanud veel täis, tuli võidelda valude ja piinadega,
mida saatus oli elu kestel minule määranud.*

(Kurnim 2014, 82)

*Minult oli ära kistud, maatasa tehtud, umbrohtu täis kasvatatud see aasta lapsepõlvest,
mil inimese mälu hakkab midagi fikseerima tulevaste aegade jaoks.*

(Tuulik 2010, 179)

„Rahuaegadel kasvanud lastel on äärmiselt raske mõista sõja olemust,“ tõdeb kirjanik Henn-Kaarel Hellat mälestusteraamatus „Poiste sõda“, meenutades oma lapsepõlve Teise maailmasõja künnisel (Hellat 2003, 93). Hellat, kes oli sõja puhkedes 8-aastane, hankis rahuaegadel sündinud lapsena sõja kohta teadmisi kirjandusteostest, märkides samas, et pärisõja puhkedes ei olnud neist suuremat abi: tegelikkuses tähendas sõda „vastamata küsimuste hulga enneolematut kasvu“ (93). Siinse artikli fookuses on küsimus, milline mäletamismuster joonistub välja kahes lapsepõlvkogemust vahendavas omaeluloolises teoses, mille autorite lapsepõlv langes kokku Teise maailmasõja aastatega. Oma lapsepõlve Saaremaal Sõrve poolsaarel meenutab Tiina Kurnim 2014. aastal ilmunud autobiograafias „Sõrve rahva elukeerd-

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145).

käigud“ ja kirjanik Ülo Tuulik 1974. aastal ilmunud romaanis „Sõja jalus“ (romaanis kärpimata versioon, millele selles artiklis viitan, ilmus 2010. aastal).

Lapsepõlvel on iga inimese arengus keskne tähendus, sest just varased kogemused mõjutavad lapse võimeid suhestuda teiste inimeste ja välise maailmaga, õppida, väljendada oma tundeid ja tema üldise arengu edendamist (Hyder 2005, 10–11). Kui laps kannatab pideva stressi ja trauma käes ning tema hooldajad ei suuda nende mõju leevendada, muutub laps liiga tundlikuks ja on pidevas valvsesisendis (11). Enne Teist maailmasõda sündinud eestlaste lapsepõlvkogemust kujundasid olulisel määral nii sõda, mis õõnestas turvatunnet, kui ka küüditamised, kodude hävitamine ja majanduslikud raskused, millega tuli paljudel perekondadel pärast sõda silmitsi seista. Teise maailmasõja sündmused, sõja põhjustatud elumuutused ning surma ja vägivallega seotud kogemused, mida on vahendatud eksplitsiitselt traumaatiliseks, domineerivad ka Kurnimi autobiograafia esimeses kolmandikus, milles autor vaatab tagasi oma lapsepõlvele; Tuuliku romaanis leidub vähe autori isiklike lapsepõlvemälestusi, küll aga on ta kasutanud oma vanemate ja teiste sõrulaste mälestusi ning väljavõtteid päevikutest ja muust dokumentaalset materjalist.

Nii Kurnimi autobiograafia kui ka Tuuliku romaani tuumsündmuseks on Sõrve elanike sundevakueerimine sakslaste poolt 1944. aasta sügisel. Mõlemad autorid meenutavad selle sündmuse psühholoogiliselt traumaatilist mõju nii iseendale kui ka kogu Sõrve kogukonnale. See asjaolu võimaldab kummagi teost käsitleda tunnistasena. Kui Kurnimi autobiograafia kirjutamise ajendiks näib olevat olnud soov kirjutamise kaudu valusatest mälestustest vabaneda, siis Tuulik tundub olevat oma romaani kirja pannud just seepärast, et teda vaevas isiklike mälestuste nappus sündmustest, mille mõju all ta romaani kirjutades ometi jätkuvalt viibis. Tuuliku romaan kaardistabki autori teekonda teadasaamiseni sündmustest, millest tema mälu olid säilinud kas üksikud mäluvildid ja -killud või mida ta 4-aastase lapsena mäletada ei saanud. Lisaks sellele on kummalgi teosel oluline roll eestlaste ajaloolise mälu taastamisel: Tuuliku romaani kärbitud versioon ilmus 1974. aastal ehk ajal, mil Teise maailmasõja sündmustest kõnelemine oli ideoloogiliselt kallutatud, sobides tollase nõukogude aja mälu poliitikaga, mis võimaldas kõnelda üksnes sakslaste kuritegudest. Kurnimi autobiograafia täiendab Tuuliku romaani, lisades autobiograafilisi episoodi, nüansse ja detaile sündmustele, millest Tuulik oli kuulnud kas oma vanematelt, teistelt evakueerimise läbi teinud sõrulastelt või mille kohta ta oli hankinud teadmisi paljudest kirjalikest allikatest. Et paremini mõista Kurnimi ja Tuuliku teostes vahendatud läbielamisi, visandan järgnevalt nende ajaloolise konteksti, andes lühikese ülevaate sellest, kuidas arenesid sündmused Sõrve säärel 1944. aasta sügisel.

Sõrve elanike sundevakueerimine 1944. aasta sügisel

Sõrve säärele jõudis aktiivne sõjategevus 1941. aasta septembris, mil taganevate venelaste ja peale tungivate sakslaste vahel puhkesid ägedad lahingud. Kohalikud elanikud ehitasid endale eluhoonetest eemale varjendid, mis olid sageli maskeerimata. Imara külast pärit Heino Martinson, kes oli siis 9-aastane, meenutab:

Saksa lennukite kuulipildujate tagajärjel süttisid ühel päeval meie maja ja viljaaidad. Me ei pääsenud varjendist välja, sest lennuk tiirutas üleval ja tulistas iga liikuvat kogu. [...] Kõige hirksam oli kuulda kahuri väljalaskepauku ja mürsu vingumist, teadmata kas tuleb pihta või läheb mööda. Varjend oli täis püssirohulõhna ja tolmu. Laest varises kaela liiva. Jäime ellu. (Martinson 2004, 159–160)

Sakslased vallutasid Sõrve poolsaare kaheteistkümne päevaga. Alates oktoobri algusest venelaste vastupanu murenes:

Pärast juhtkonna põgenemist Sõrve jäetud punaväelaste vastupanu rauges ning 5. oktoobri hommikul hakkasid need end massiliselt vangiks andma. Samal päeval kell 10.30 jõudsid 151. jalaväerügemendi sõdurid Sõrve tuletorni juurde ning seega olid lahingud Sõrves ja kogu Saaremaal lõppenud. (Ojalo 2019, 106)

1944. aasta 5. oktoobril tungis Punaarmee jälle Saaremaale. Sakslased mõistsid, et saare keskosas nad püsivat kaitset luua ei suuda, mistõttu otsustati 8. oktoobril viia kõik üksused üle Sõrve säärele (Vendel 2020, 63). Sääre kaitsmiseks moodustasid sakslased Ariste kaitseliini. Kokku oli Sõrve garnisoni suurus koos reservväelaste, pioneeride, mereväe ja tagalaga umbes 16 000 sõdurit (91). Sakslaste jaoks oli Sõrve sääär strateegiliselt oluline koht, mida Hitleri käsul tuli kaitsta „viimse meheni“ (Baltel 2004, 12), sest selle kaudu oli võimalik hoida ühendust Riia sadamaga, et toetada väegrupi „Nord“. Septembri lõpus otsustasid sakslased Sõrve sääre elanikud evakueerida. Evakueerimine algas 25. oktoobril ja lõppes 18. novembril 1944. Esimesed sõrulased, kes asusid teele 27. oktoobril, saabusid Gotenhafeni sadamasse 31. oktoobril (Maripuu 2007, 340). Kokku evakueeriti 2500 Sõrve elanikku (Hiio 2006, 1093), kellest suurem osa pöördus sõja lõppedes kodumaale tagasi. Kes ja millal täpselt evakueerimise otsuse vastu võttis, ei ole siiani teada (Maripuu 2007, 340). Korraldus kodud kiiresti maha jätta tabas sõrulasi ootamatult: lahkumiseks anti aega paarikümnest minutist mõne tunnini ja kaasa „kästi võtta toitu ja hädavajalikud riided“ (Kurnim 2014, 66). Šokeerivana mõjus Sõrve elanikele ka see, et Saksa sõdureid olid nad usaldanud ja austanud, ent enne evakueerimist tuli ilmsiks nende metsikus, kui kohalike kodud nende endi silme all põlema pandi (samas). Ent oli ka neid, kes otsustasid sakslaste käsule mitte alluda ja pakku minna.

Evakueerimise lapsena läbi teinud sõrulased mõtestavad seda sündmust tagantjärele kui tragöödiat, pidades ennast natsismiohvriteks ja rõhutades asjaolu, et keegi ei selgitanud inimestele, mis neid ees ootab. Mõntu külast pärit Herbert Gailan meenutab:

Läbinud tuletorni alale viiva värava, sattusime inimesi, hobuseid ja vankreid tihedalt täis alale. Sinna oli tervete perekondadena toodud sadu sõrulasi küll hobuvankril, küll jalgsi, nii Mõntu, Läbara, Mäebe ja Tammuna külast kui ka kaugemalt, Kaimrist ja Ansekülast näiteks. Kõik need inimesed olid teadmatuses ja ahastuses. Kas me kunagi jõuame tagasi oma armsasse, oma kätega loodud koju või jääb sellest ainult mälestus? Nii me seisime tuulisel merekaldal, kaasas üksnes hädavajalikud esemed ja toidukott. (Gailan 2011, 113)

Evakueerimisega kaasnenud traagika kajastub paljude teistegi sõrulate mälestustes. Näiteks võrdleb Liisa Helde praamile minekut meenutades kohalikke elanikke pärisorjadega, „kes sattunud orjakaupmeeste kätte“ (Helde 2011, 138), Tiina Kurnim iseloomustab sõitu Sõrvest Ventspilsi kohutava Kolgata teekonnana (Kurnim 2014, 69) – see motiiv esineb ka Ülo Tuuliku romaanis –, Olev Sau kirjeldab emotsionaalselt trööstitut pilti, mis talle vahetult enne kodusaairelt lahkumist avanes: „Viimane pilk, mille sadamale saatsin, oli ütlemata kurb. Kogu väli oli täis sõrulate väikseid hobuseid, kes seisid seal norgus peadega. Hiljem sain teada, et meie hobused lasti maha“ (Sau 2011, 189). Kõikide evakueerimisele tagasi vaatavate mälestuste autorid olid Teise maailmasõja ajal lapsed, kes enamasti sattusid võõrsile koos oma perekonnaga. Sundevaluatsioon viis sõrulased kõigepealt Ventspilsi, kuhu jäadi paariks päevaks. Seejärel jätkus sõit suurtel transpordilaevadel kas Danzigisse või Gotenhafenisse.

Teine maailmasõda ja trauma

Ehkki psühholoogilisest traumast kirjutas Sigmund Freud juba 1895. aastal artiklis „Uurimusi hüsteeriast“ ja hiljem veel mitmes teiseski kirjutises, hakati traumast kui psüühilisest haavast rääkima 1970. aastatel, kui Vietnami sõja veteranid nõudsid oma kannatuste eest majanduslikku kompensatsiooni. Haiguste nimistusse kanti trauma alles 1980. aastal, mil Ameerika Psühhiaatrite Assotsiatsioon traumajärgse stressi sündroomi (PTSD) kirjeldas ja selle institutsionaliseeris. Teise maailmasõja ohvrite kannatuste käsitlemine psühholoogilise trauma ilmingutena on võtnud veelgi rohkem aega. Peter Leese'i väitel oli Teise maailmasõja ohvrite kannatuste tunnustamise keerukus seotud sotsiaalse ja poliitilise stigmatiseerimisega, mis viis nende vaikimise ja nähtamatuks muutumiseni (Leese 2021, 13). Sophie Delaporte'i arvates vaikisid sõjaveteranid oma kannatustest kas tagasihoidlikkuse tõttu, võimetuse tõttu

oma kannatustest kõnelda või seepärast, et polnud kedagi, kes neid kuulanud oleks (Delaporte 2016, 37). Sama võib kahtlemata väita teistegi sõjaohvrite kohta. Ida-Euroopa riikides on sõjaga seotud traumaatilistest kogemustest kõnelemist pärssinud lisaks eelmainitud põhjustele ka poliitilised olud: isegi kui sõja ohvritel oli empaatiline kuulaja, kellele oma kannatustest rääkida, eelistati vaikida hirmu tõttu valitseva võimu ees.

Mälu-uuringutes sai trauma valdavaks mõisteks 1990. aastatel seoses holokaustis ellu jäänute tunnistustega. Aleida Assmann ongi traumaatiliste kogemuste nähtavaks saamise puhul rõhutanud kultuurimälu meediumite tähtsust: „See, mis oli vahe-tute ohvrite jaoks trauma, polnud seda kaugeltki veel ühiskonna jaoks, kuhu need ohvid tagasi pöördusid. Selleks tuli „kujutlematut“ esmalt kujutada ja selle kujutuse kaudu luua identifikatsiooni ja empaatia vormid“ (Assmann 2021, 204). Praeguseks võib tõdeda, et Teise maailmasõja järgne Euroopa mäluksuur pole üksikisikute traumaatilisi mälestusi kergesti omaks võtnud. Peter Leese'i sõnul on „astmeline, ärev ja aeglane trauma tunnistamine osa laiemast protsessist, milleks on inimeste kannatustega arvestamine praegusel ajal“ (Leese 2021, 6). Teise maailmasõja põhjustatud kannatused tsiviilelanikele olid ometi enneolematud nii ulatuselt kui ka kestuselt. Kõige rängemalt mõjutas sõda põgenikke, naisi ja lapsi, kellest paljud jäid ilma nii vanematest kui ka kodust: umbes kaheteistkümnest miljonist Saksamaale ümber asunud inimesest, kes olid pärit Poolast, Tšehhoslovakiast, Ungarist, Rumeeniast, Jugoslaaviast ja Balti riikidest, oli 1,4 miljonit alla 14-aastased lapsed (9).

Ka Eesti mäluksuuris on üksikisikute Teise maailmasõjaga seotud traumadest rääkimist pikka aega tõrjutud. Selle põhjuseks on peetud asjaolu, et 1990. aastate mäluksuuris domineeris meeste vaatepunkt ja vastupanu retoorika, mis jättis varju teistsugused kogemused, sealhulgas naiste omad (Laanes 2017, 249). Kõnekas on seegi, et alles 2002. aastal ilmus esimene eestikeelne artikkel, kus 1944. aasta septembrisündmused, suurpõgenemine ja selle tagajärjed seotakse trauma mõistega (Kirss 2002, 1871), 2004. aastal ilmus kogumik „Elu pisarad“, mis koondab sõrulaste eranditult traumaatilisi mälestusi 1944. aasta sundevakuatsioonist. Laiema kõlapinna saavutas psühholoogiline trauma Eesti ühiskonnas 2005. aastal esilinastunud Imbi Paju filmiga „Tõrjutud mälestused“, mis keskendub nõukogude vangilaagris viibimisega seotud kogemustele. Pärast seda hakkas ka Eestis ilmuma aina rohkem elulugusid, mälestusi ja autobiograafiaid, mille autorid on sõandanud meenutada oma elu valusamaid kogemusi, mille põhjustas Teine maailmasõda. Seega võib öelda, et Paju murdis oma filmiga arusaama üksikisikute traumade kujutamisest kui sotsiaalsest tabust, laiendades sel viisil psühholoogilisest traumast kõnelemise ja selle kujutamise piire Eestis.

Sõjatrauma Tiina Kurnimi autobiograafias „Sõrve rahva elukeerdkäigud“

Lapsepõlvkogemust sisaldavate autobiograafiate puhul on eristatud neid, kus lapsepõlv tuleb esile paradiisliku kogemusena, ja autobiograafiad, kus lapsepõlve vahendatakse sügavalt õnnetu kogemusena (Sanders 2001, 203). 1932. aastal Sõrve säärel sündinud Tiina Kurnimi (s Vapper) autobiograafia¹ kuulub kahtlemata viimati nimetatute hulka: autori lapsepõlve varjutasid Teise maailmasõja sündmused, mis muutsid tema ja ta kaksikvenna elu võitluseks mitmesuguste „valude ja piinadega“ (Kurnim 2014, 82). Autobiograafia pealkiri viitab autori soovile jutustada oma elulugu, sidudes see ühe väikse kogukonna – Sõrve sääre elanike – käekäiguga Teises maailmasõjas. Kurnimi autobiograafia tunnistuslikku eesmärki toob esile ka seda raamistatav eessõna, kus autor rõhutab, et kirjutas raamatu kaaskannatajate palvel selleks, „et kõik, ka kaugemal elavad küüditatud sõrulased ja teised Eestis elavad inimesed saaksid teada, kui suuri raskusi tuli õnnetutel Sõrve inimestel üle elada nii Vene kui ka Saksa okupantide kuritööde tagajärjel“ (Kurnim 2014, 5). Kurnimi autobiograafia jätkab 1990. aastate mäluksuurile iseloomulikku tunnistuslikku liini (vt Käosaar ja Hinrikus 2013), mis sai alguse 1980. aastate lõpus Eesti Kirjandusmuuseumi ja Ühenduse Eesti Elulood koostöös algatatud kogumisvõistlusele laekunud elulugudega, ent teeb seda tol ajal kirja pandud elulugudega võrreldes märksa jõulisemalt ja teadlikumalt: autori jaoks on oluline seada jalule tõde nii oma isa mõrvamise kohta 1941. aastal kui ka selle kohta, milliseks kujunes 1944. aasta sügisel evakueeritud sõrulaste käekäik võõrsil.

Tunnistusi on nimetatud meie ajastu autobiograafilise kirjutuse emblemaatiliseks vormiks, mis tõsis esile 1980. aastatel Ladina-Ameerikas, kus tunnistuslikud jutustused ehk *testimonio*'d toimusid kollektiivsest traumast, kriisist, kaotusest, võitlusest ja ellujäämisest kõnelevate esimeses isikus jutustuste prototüüpina (Brodzki 2001, 870). Tunnistus on autobiograafia allžanr, mis „paneab proovile autobiograafilise žanri normatiivsed ja kirjeldavad piirid, esitades äärmuslikke juhtumeid sellest, mis võiks moodustada mina/elu/kirjutuse, kaasa arvatud suuline ajalugu, mälestus, pihtimus, päevik, pealtnägija ütlused, holokausti jutustused, etnograafia ja luule“ (870). Tunnistusele on peetud olemuslikuks vältimatut seotust surmaga: see on kirjutatud kogukonna liikmetele, olles „viimane tahe ja testament“ (871).

Doris Summer, kes on uurinud tunnistuse diskursust Ladina-Ameerika kontekstis, on tunnistusest kirjutades rõhutanud autobiograafias ja tunnistuses esineva „mina“ erinevust:

1 Esimese versiooni oma lapsepõlvemälestustest pealkirjaga „Rängad katsumused“ avaldas Kurnim 2004. aastal kogumikus „Elu pisarad“, mis, erinevalt autobiograafiast, algab autori enesetutvustusega: „OLEN VÄGA õnnetu ja traagilise saatusega inimene, pärit Saaremaalt Sõrve poolsaarelt Ansekülalt – sõdade tallermaalt“ (Kurnim 2004, 68).

Tunnistuse „mina“ ei kutsu meid endaga identifitseerima. Me oleme liiga erinevad ja siin ei teeselda universaalset või essentsialistlikku inimkogemust. [. . .] Tema ainulaadsus saavutab oma identiteedi kui kollektiivse laiendus. Ainsus ei esinda mitmust mitte sellepärast, et ta asendab või hõlmab gruppi, vaid sellepärast, et kõneleja on eristamatu osa tervikust. (Sommer 1988, 108)

Nagu Sommer, nii on ka Susannah Radstone määratlenud tunnistust selle erilise subjektipositsiooni kaudu. Tunnistusest kirjutades rõhutab ta tunnistuse ja pihtimuse subjektipositsioonide erinevust, tuues tunnistusele iseloomulikema joonena välja asjaolu, et tunnistuse puhul, erinevalt pihtimusest, ei anna tunnistaja tunnistust enese kohta, vaid mingi endast välise sündmuse kohta, mille tunnistajaks ta oli, või teise inimese kohta (Radstone 2006, 168).

Kurnimi autobiograafias, mis sisaldab lapsepõlves kogetud sõjatraumade meenutusi, on Radstone'i esile toodud subjektipositsioonid lahutamatud: autor annab siin tunnistust nii iseenda kui lapsega juhtunust ning samal ajal ka sellest, mida elasid Teise maailmasõja aastail läbi tema pereliikmed, lähedased ja teised sõrulased. Autobiograafia otsustas ta kirja panna 79-aastaselt, kui meenutatud sündmustest oli möödunud rohkem kui pool sajandit. Kurnimi autobiograafiale kui tunnistusele on iseloomulik sõja-aastail kogetu traumaatilise mõju rõhutamine korduvate motiivide kaudu, mida võib seostada trauma väljaelamisprotsessiga, samuti autori hinnangud sellele, kuidas traumaatilised kogemused teda kui last mõjutasid. Kõige traumaatilised sündmused Kurnimi lapsepõlves puudutavad tema vanemaid: 8-aastase lapsena oli Kurnim koos kaksikvenna Toomasega sunnitud olema tunnistajaks ema haavataasaamisele. Oli 1941. aasta sügis, kui ägedad lahingud jõudsid Sõrve poolsaarele. Ema oli just varjendist välja tulnud, et minna tuppa ja perele süüa valmistada, kui sai ootamatult haavata:

Väljas nägime kohutavat vaatepilti. Ema lamas varjendi ees purunenud toidunõudel kõhuli, parema puusa kohalt riided rebenenud ja vereloik kõrval. Ema juurde jõudsimel ajal koos Vene sõduritega. Kaks hallis riietuses, püssid tääkidega torkevalmis, ja kolm mustas riietuses, käsigranaadid laskevalmis käes. [. . .] Meie hakkasime Toomasega hüsteeriliselt nutma ja kõiki sõdureid kordamööda kallistama ja paluma, et nad ema ära ei tapaks, sest ema ei ole mitte kellelegi halba teinud. (Kurnim 2014, 36)

Psühholoogiliselt äärmiselt pingelist hetke, mil autor ja tema kaksikvend on hirmul, et kaotavad ema jäädavalt, vahendab autor talle omase emotsionaalsusega, mis läbib kogu autobiograafiat ja annab sellele kui tunnistusele erilise mõjujõu. Enda ja oma venna ellujäämise seostab autor pere kaitseinglitega, kes autori sõnul suutsid kogu nende pere hävingu ära hoida (36).

Koos vennaga õnnestus autoril ema varjendisse lohistada ja talle abi anda. Laste suurimaks hirmuks oli, et ema sureb, samuti vaevas neid teadmatus isa saatuse kohta, kelle Vene sõdurid samal päeval mõrvasid. Lisaks ema haavatasaamisele oli autor tunnistajaks ka sellele, kuidas tema tädi sai raskelt vigastada, mille tagajärjel kaotas ta osa alumisest lõualuust, samuti sai vigastada keel. Need sündmused ning teadmatus isa saatuse kohta mõjusid 8-aastasele lapsele nii, et ta kaotas võime mängida. Autor iseloomustab ennast kirjeldatud sündmuste järel kui elavat laipa: „Ei tahtnud mina süüa ega ka juua. Küsimustele vastasin ainult jah, või ei. Teised imestasid, et ma sellisena veel ellu jäin. Minul oli kogu aeg nii suur ahastus ja nii suur stress ja suur kaotusvalu südames ja hinges“ (Kurnim 2014, 42).

Kuna ema oli raskelt haavatud ja isa surnud, otsustasid lapsed iseseisvalt hakkama saada ja sugulaste juurest koju elama minna. Kodus avanev vaatepilt mõjus ehmatavalt: „Kõik meie riided olid puruks käristatud, jalavarjud kirvega tükkideks taotud, toidunõud samuti, alumiiniumist potid kõik mõlki taotud. Mina olin nagu ema – mõtlesin kohe välja, mida annab veel päästa“ (44–45). Igapäevane elu nõudis lastelt vaprust ja oskusi, mis tuli omandada omal käel. Psühholoogiliselt oli lastele kõige raskem teadmine, et ema võib iga hetk surra: autorit ja tema venda kutsuti „seitsme kuu kestel kolmel korral viimast korda enne surma ema veel vaatama“ (49). Erinevalt kaksikvennast valmistas autorile raskusi ka koolis hakkamasaamine: kurvad mõtted viisid ootamatute nutupurseteni, mis ehmatasid nii lapsi, õpetajaid kui ka teda ennast ja tekitasid alati piinlikkust. Seoses vanemateta eluga, mis kestis 1941. aasta oktoobrist 1942. aasta aprillini, kasutab autor taas kaitseinglite motiivi: autori arvates aitasid just kaitseinglid temal ja tema vennal sel „väga raskel ja kurval ajal“ edasi elada (51). Sellele eluperioodile tagasi vaadates iseloomustab autor ennast kui väikest vanainimest (49).

Traumaatilised sündmused Kurnimi elus jätkusid 1944. aasta sügisel, kui Saksa sõdurid andsid tema perele teada, et neil tuleb paarikümne minuti pärast kodust lahkuda, jättes selgitamata, et maha tuleb jätta ka kodumaa. Sadamasse jõudes ei lubatud inimesi kohe praamile, sest Vene lennukid pommitasid sadamat pidevalt. Praam lahkus pimedas ning tormise mere tõttu jõuti läbimärja ja külmast kangena Ventspilsis, kuhu jäädigi mitmeks päevaks. Edasi viidi sõrulased suure laevaga Danzigi, kuhu jõuti just pärast pommitamist. Inimesed majutati külma sadamahoonesse, kust edasi transporditi nad Zakowa jaotuslaagrisse. Seal valitses nälg, nii et surid „kõik alla kolmeaastased lapsed ja väga palju täiskasvanuid ka“ (73). Kohalikud talunikud käisid laagrielanike hulgast endale tasuta tööjõudu valimas, need, kes tööd teha ei suutnud, viidi range režiimiga vangilaagrisse, mis asus Sileesias Mystowice linnas ja mille ülemat kirjeldab autor kui sadisti (73). Lapsed eraldati vanematest ja paigutati eraldi barakki, mida laagriülem kaks korda päevas kontrollis. Autori jaoks on kõige

valusamad mälestused laagrielust seotud laste vägivaldse kohtlemisega, mille tunnistajaks tema koos teiste lastega oli sunnitud olema, kuid laagriülem vägivallatses ka autori kallal, millest ta annab teada vaid paari lausega: „Tänu Wagneri peksmistele ja piinamistele on minul olnud pool elu pidev peavalu ja silmad väga õrnad valguse suhtes. Mälu üldse ei töötanud“ (75).

Eelnevalt väitsin, et tunnistuse „mina“ identiteet on lahutamatu seotud kogukonnaga, kuhu see „mina“ kuulub. Kurnimi autobiograafias tuleb see seotus esile viisis, kuidas autor põimib teiste sõrulaste mälestused oma autobiograafiasse. Nii näiteks vahendab Mysłowice laagrist evakueerimist seal tõlgina töötanud Virve Viilmaa, kes kirjeldab laagriülem Wagneri vägivaldset käitumist veelgi detailsemalt kui Kurnim:

Lastest oli väga kahju, eriti väikestest läti lastest, kelle vastu ta oli eriti metsik. [. . .] Suurematel lastel tagus valusasti päid kokku, ja tagus rusikaga ja väänas käsi ja jalgu ning näpistas valusasti. Ei suuda mõista, mis küll oli põhjus, mis tegi pealtnäha normaalse inimese selliseks mõrtsukaks ja veel väikeste süütute laste vastu. (87)

Samuti kasutab Kurnim oma autobiograafias tädi Tiiu meenutust sellest, kuidas tädi põgenes oma ema ja kurttumma naabrimehega Mysłowice laagrist, ent pidi peagi linna tagasi pöörduma, sest vanale emale käis jalgsi põgenemine üle jõu (91).

Mysłowice laagrist pidid sõrulased, nende hulgas Kurnim koos ema ja vennaga evakueeruma Tšehhi Krummau laagrisse. Lastele mõjus šokeerivana suure hulga invaliidistunud noorte Saksa sõdurite nägemine: „Mõnel ei olnud kas käsi või jalgu, mõnel polnud kumbagi, ei käsi ega jalgu, ratastoolis oli ainult inimtomp“ (Kurnim 2014, 80). Kurnimi jaoks on mälestus sellest laagrist seotud kurbuse, kaotustunde ja leinaga, sest seal suri tema kaksikvend Toomas, kes haigestus tuberkuloosi. Ka Tiina Kurnim haigestus selles laagris raskelt, meenutades, et ei jaksanud enam kannatada ja soovis surra. Ellujäämist põhjendab ta järgmiselt: „Aga minu eluraamat ei saanud veel täis, tuli võidelda valude ja piinadega, mida saatus oli elu kestel minule määranud. Olin nagu elav laip“ (82).

Evakueeritud sõrulased hakkasid kodumaa suunas liikuma kohe, kui selleks võimalus avanes. Kurnimite pere jõudis tagasi kodukohta 1945. aasta sügisel. Esialgu oli neil raske eluga toime tulla: polnud kusagil elada, samuti puudus raha toidu ja riiete jaoks. Ajutiselt asuti elama Kuressaares tuttavate juures, kes aitasid nii toidu kui ka riietega. Oma koju pääses pere 1946. aasta sügisel. Kurnim hakkas käima kohalikus koolis, võrreldes oma elu nende lastega, kes olid evakueerimisest pääsenud: „Kõik lapsed olid üle elanud kohutavaid sõjaraskusi. Osal lastest oli õnne olnud, et ei

olnud vaja üle elada seda Kolgata teekonda. Aga ka kojujäänutel ei olnu sõja ajal elu kerge“ (107).

Tunnistusena on Kurnimi autobiograafial oluline roll eestlaste ajaloolise mälu taastamisel: Sõrve elanike evakueerimist 1944. aasta sügisel pole siiani põhjalikult uuritud, küll aga viidatakse Ülo Tuuliku romaanile „Sõja jalus“, mille kirjutamise ajendiks oli just see sündmus.

Mäluteekonnal: Ülo Tuuliku „Sõja jalus“

Ülo Tuuliku (s 1940) peateoseks peetud dokumentaalromaan „Sõja jalus“ kärbitud versioon ilmus esmalt ajakirja Looming 1974. aasta kahes esimeses numbris ja samal aastal ka raamatuna; 2010. aastal avaldati see esialgsel kujul. 1970. aastate kirjanduspildis mõjus teos uudsena nii žanri, eripärase kompositsiooni kui ka teemavaliku tõttu: Teise maailmasõja psühholoogilised mõjud tsiviilelanikele, mida autor kujutab fiktsioonile omaseid võtteid ja fakte põimides, ei olnud sõjajärgses eesti kirjanduses varem omaette teemana esile kerkinud. Romaani eripärast kompositsiooni võrreldi kriitikas mosaiigiga, kus vahelduvad tihedalt minevik ja olevik ning erinevad sündmustikulised plaanid (Tonts 1974). Samuti rõhutati kriitikas teose uudse aspektina autori lähtumist dokumentaalsusepõhimõttest, mille kõige väärtuslikuma tendentsina nähti sõjavastasust (Tonts 1974). Niisiis tõi Tuulik kodueesti kirjandusse dokumentaalromaan, mille paguluses oli mõned aastad varem avaldanud Salme Ekbaum (vt Hollo 2018).

Dokumentaalaromaan kui žanr sai tuntuks 1960. aastate keskel Ameerikas, kui ilmus Truman Capote'i romaan „Külmavereliselt“, mille alapealkirjaks on „Dokumentaalne kirjeldus nelikmõrvast ja selle tagajärgedest“. Žanrina on dokumentaalromaan määratletud kui mälestuste konstrueerimise ja ajaloo kujutamise kombinatsiooni (Flis 2010, 117). Tuuliku teoses, „kus seotakse mälu ja dokument, minevik ja kirjutamise aeg“ (Hinrikus 2009, 112), on esiplaanil mälestuste konstrueerimise küsimus, mida on ajendanud autori tunnetatud kohustus panna kirja 1944. aasta sügisel sõrulastega toimunud sündmused. Intervjuus Reet Madele selgitab Tuulik:

Ma ei ole võtnud lapsepõlvest kaasa traagika tunnet, küll aga olen kaasa võtnud kohustuse rääkida tragöödiast, mille elasid üle mu vanemad. Mille elas üle põlvkond, kes oli pidanud vastu võtma Eesti Vabariigi alistumise võõrale vallale ja järgneva sõja, see tähendab kujuteldamatu ilmajätustunde. 1930. aastate lõpp oli kaunis aeg kogu Euroopas, mil miski ei ennustanud katastroofi. Selle tragöödia juurde tagasitulek on minu meelest kohustuslik meenutamaks, et kaunilete aegadele ajaloos järgnevad tihti rängad ajad. (Made 2010, 79)

Mainitud ilmajätuse tunne oli kahtlemata põhjuseks, miks suurem osa 1944. aastal sündevakueeritud sõrulastest otsustas 1945. aastal tagasi kodumaale pöörduda.² Ka Kurnim puudutab seda teemat oma autobiograafias, tuues kodumaale naasmise põhjenduseks teadmise, et tädi oli juba varem tagasi jõudnud, avaldades samas otsuse üle kahetsust:

Kui tädi Tiidu oleks olnud koos meiega, ei oleks me küll soovinud kodumaale tulla. Me kõik mõtlesime selle peale, et Tiidu on jõudnud kodumaale tagasi ja mõtleb suure südamevaluga kogu aega meie peale, et mis küll meist on saanud. [. . .] Peale tagasijõudmist olime siinsete eluraskuste juures küll õnnetud, et me ei kuulunud seda sõbralikku Tallinna prouat ega jäänud Prahasse ootama uut võimlust võõrsil oma elu jätkamiseks. (Kurnim 2014, 95)

Erinevalt Kurnimist oli Tuulik 1944. aasta oktoobris 4-aastane, mistõttu on tal tollest sügisest alles vaid üksikud, ent „kõige erksamad mälopildid“ (Made 2010, 77). Lisaks on ta vahendanud ka paari hilisemat mälopilti Saksamaal ja Poolas viibimise ajast, nende hulgas Teise maailmasõja lõppemisest: „Ja meeles on ka õudustunne: olime Poolas Ljublinis 8. mail, kui kirjutati alla rahuleping. Samal ajal kui lasti õhku rakette, tähistamaks sõja lõppu, tungisid meie peatuskaipa poolakatest röövlid ja võtsid viimase, mis võtta oli“ (78–79). Seda sõjajärgsete sündmuste valguses sümboolsena mõjuvat mälusähvatus³ Tuuliku romaanist ei leia, küll aga lausub selle kirjanikust tegelane üsna teose lõpus varjamatult süüdistavas toonis: „Minult oli ära kistud, maatasa tehtud, umbrohtu täis kasvatatud see aasta lapsepõlvest, mil inimese mälu hakkab midagi fikseerima tulevaste aegade jaoks“ (Tuulik 2010, 179).

Tuuliku romaani autobiograafilist sõrestikku, mille moodustavad paar sügavalt mällu sööbinud pilti ning ühe lapsepõlveaasta hävitamise fakt, mida kirjanik tajub korvamatu ülekohtuna, iseloomustab psühholoogilisele traumale omane tagasiulatus. Veelgi enam: traumeerivana näib talle olevat mõjunud ka isiklike mälestuste nappus tollest hävitatud lapsepõlveaastast, mis viis teda romaani kirjutades mälu-teenkonnale 1944. aasta sügisesse. See teekond kajastub romaanis nii mäluksildudena kirjaniku reisidest tegelikesse geograafilistesse kohtadesse Saksamaal ja Poolas kui ka tema kujutluses toimuvate rännakutena lapsepõlve, mille tähisteks on muu hulgas fragmendid teistest allikatest: mitme sõrulase päevikust, vanematelt kuulnud mälestustest, kirjadest, samuti kirjaniku enda tehtud intervjuudest. Kõige ehedamaks

2 Hellar Grabbi heitis oma arvustuses siiski ette, et romaanist on puudu nende sõrulaste saatus, kes sõja lõppedes jäid lääneliitlaste poolele ega soovinud tagasi kodumaale minna (Grabbi 1997, 245).

3 Mälusähvatus on määratletud autobiograafilise või episoodilise mälu erivormina, „mis seisneb selles, et mäletatakse täpselt, kus oldi ja mida täpselt tehti, kui saadi teade olulisest ajaloolisest sündmusest“ (Assmann 2021, 164).

dokumentideks Sõrve elanike evakueerimisest peab Tuulik noore tüdruku Liine Hүүdma päevikut, millest oli 1970. aastal kohaliku ajalehe Kommunismiehitaja oktoobri- ja novembrinumbrites avaldanud katkendeid sõrulane Leo Saar. Ta võrdleb Hүүdma päevikut Anne Franki päevikuga (Saar 1970), asetades selle kaudu Hүүdma päeviku juutide kui holokausti ohvrite tunnistuste konteksti.

Ka Tuulik loob oma romaanis seose sunniviisiliselt evakueeritud Sõrve elanike ja teiste natsismiohvrite vahel, tuues välja saksakeelsete sõnade *Totschlag* ja *Mord* tähenduste erinevuse. Kui esimene tähistab partisanide, saboteerijate, diversantide ja põrandaaluste gruppide liikmete hävitamist, siis sõna *Mord* tapmist, „mis on sooritatud omakasupüüdlisel eesmärgidel või alatute instinktide ajal, tapmiskirest või eriti julmal viisil“ (Tuulik 2010, 181). Nõdrameelsete, santide ja vanurite, aga ka laste ja noorte hukkamist suurte kannatuste tõttu, mis said neile osaks teel Saksamaale ja Poola ning Saksamaa, Poola ja Tšehhi laagrites, peab Tuulik tapmiseks eriti julmal viisil. See on ka põhjuseks, miks sundevakueerimine kui kuritegu on tema arvates aegumatu ja selle mahavaikimine sügavalt ebaeetiline.

Nagu Kurnim, nii peab ka Tuuliku romaani kirjanikust tegelane kirjutades oma ülesandeks seada jalule tõde minevikus toimunu kohta, mis tema jaoks tähendab kahe tõe – päristõe ja tõenäosuse – vahel valimist. Kirjaniku kinnitab, et valis päristõe, sest see oli tema meelest kõige algsem, julmem, ausam, õiglasem, teinekord ebameeldivgi, ometi püüdis ta „seda tõde säilitada ning kaitsta tõenäosuse eest“, mis „sageligi tundus õigem, ilusam ja eetilisem“ (Tuulik 2010, 11). Arusaam, et üksnes aususele tuginedes on võimalik maailmas midagi paremaks muuta, lähtub Albert Schweitseri elu-ees-aukartuse eetikast, mille kohaselt saame me teistele mõju avaldada iseendaga võideldes ja iseenda vastu ausaks jäädes (Schweitzer 2008, 283). Elu-ees-aukartuse eetika on seega aktiivne eetika: selle nurgakivideks on vaimne enesejaatus, vastutus ja võitlus. Schweitseri sõnul aga ei tule võitlust inimeses oleva kurja vastu pidada teiste üle kohut mõistes, „vaid ainult meie eneste üle kohut mõistes“ (283). Võitluse motiivi sisaldab ka Tuuliku teose epigraafiks valitud Schweitseri tsiitaat, mis tuletab lugejale meelde, et inimene, kes on valust pääsenud, ei ole tegelikult veel vaba, vaid peab aitama ka ise valu ja hirmu vastu võidelda (Tuulik 2010, 7). Schweitseri sõnastatud eetiline imperatiiv suunab Tuuliku romaani lugema kirjaniku võitluse väljendusena, moraalse tunnistusena.⁴

Aleida Assmann eristab oma raamatus „Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajaloolooliitika“ (2006) nelja tunnistajat: tunnistajat kohtus, ajalootunnistajat, usulist

4 Moraalse tunnistusena on tõlgendatud Jaan Krossi romaani „Paigallend“ (Laanes 2009), Ene Mihkelsoni romaani „Ahasveeruse uni“ (Sakova 2020) ning Bernard Kangro Tartu-romaanide tsükli ja näidendit „Kohtumine vanas majas“ (Hollo 2016).

tunnistajat ja moraalset tunnistajat, kes on tekkinud pärast Teise maailmasõda holo-kausti tagajärjel. Moraalne tunnistaja on ühtaegu nii ohver kui ka tunnistaja, kelle moraalseks projektiks on kuulutada tõde. See tõemissioon „on suunatud unustamise ja eitamise strateegiatega ning impulsside vastu“ (Assmann 2021, 118–119). Moraalse tunnistamise kui kirjandusliku praktika puhul on oluline veel seegi asjaolu, et sellise tunnistamise roll „ei seisne ainult vaikimise ja seeläbi mälestuste traumaatilise sisu nähtavaks tegemises, vaid ka tähelepanu juhtimises kogemuste ja mälestuste ühtlustamisele ning läbielatu lihtsustamisele“ (Sakova 2020, 69). Viimati nimetatud moraalse tunnistuse aspekt avaldub mitmes moraalse tunnistusena tõlgendatavas teoses kirjaniku kui jutustaja või kirjaniku kui tegelase vaatepunkti kaudu, kui ta arutleb teose loomisega seotud probleemide üle (vt Hollo 2014, 120).

Romaan „Sõja jalus“⁵ avanebki moraalse tunnistusena kirjaniku kui romaani tegelase mõtiskluste ja pihtimuste, samuti kolme enneaegseid surmasid kujutava episoodi kaudu. Nendest esimese peategelaseks on 16-aastane Sõrve poiss Hermann Tehu, kelle Saksa sõdurid teadmata põhjusel mõrvasid. Selle mõttetu ja põhjendamatu surma tõttu saab Tehust kirjaniku jaoks „üks sõja sümboleid“ (Tuulik 2010, 42), keda ta lubab romaanis „ikka ja jälle meenutada, liigutada valutegevat nuga; sõja ja saatuse kiuste kõnelda temast kui elavast, mitte kui jäädavalt kadunud – kiuste neile, kes ta maha lasksid ja mõtlesid, et sellega on lõpp“ (42). Romaani keskel teebki ta Tehust jälle juttu: 1948. aasta kevadel leiti põllult Mäebe külas, kuhu autor läks romaani kirjutamise ajal Tehu kohta andmeid koguma, tema surnukeha. Mõtiskledes Tehu surma üle, püüab ta kujutleda kohta, kus sakslastel tekkis mõte poiss hukata, ja jõuab iroonilise tõdemuseni: „Teda pidid maha laskma väga praktilise mõtlemisega sõdijad, sest kuhu on lihtsam kaevata auku kui haritud põldu“ (110).

Teine episood, mis võimaldab lugeda Tuuliku romaani moraalse tunnistusena, kujutab sündmusi Saksa sõjalaeva Bremerhaven pardal, kus viibis umbes paarsada sõrulast⁶ ja millele pidi minema ka Tuulik oma vanemate, kaksikvenna, õe ja noorima vennaga. Kuna laev oli ülerahvastatud, tuli paljudel, nende hulgas ka Tuulikute perel maha jääda. Kui Danzig polnud enam kaugel, pommitasid Vene sõjalennukid laeva, mis selle tagajärjel uppus. Laeva süttimine tekitas inimestes paanikat ja nii otsustas Pruuli Hindreku noor naine koos oma kahe lapsega tulle hüpata.⁷ Tähelepanelikult

5 Võimalust lugeda Tuuliku romaani tunnistusena, mis toob esmakordselt eesti kultuurimällu Teise maailmasõja tõttu tsiviilelanikele osaks saanud kannatused ja ülekohtu, tõi kaasaja arvustajatest esile ka Kalle Kurg: „Niisiis mineviku lugu, mille tegelasteks kodusaare inimesed ja mis esitatakse peamiselt dokumentaalselt. Kuid mitte lihtsalt mineviku sündmuste kroonika, vaid ühtlasi tunnistus kannatustest, mida sõrulastele tõi demagoogiliselt humaansusega põhjendatud käsk koristada tsiviilisikud sõja jalust“ (Kurg 1978, 147).

6 Meelis Maripuu andmeil oli laeva pardal 259 sõrulast, kellest umbes 200 pääsesid (Maripuu 2007, 340).

7 Jaan Undusk on seda episoodi põhjendanud asjaoluga, et „Ülo Tuulik tundis 27. oktoobri öösel 1944 paanilist hirmu kaotada silmist oma vanemad“ (Undusk 2010, 217). Sellise põhjenduse seab kahtluse alla Kurnimi autobiograafia, kus

lugedes jääb mulje, et selles episoodis ei ole peategelaseks siiski meeleheitel naine, kes leiab end ühtäkki väljapääsmatust olukorrast, vaid laeva tekil lamav hukkunud sõdur, pea verine ja käed kõrbenud. Sõduri surnukeha tekitab kohutavat hirmu nii lastes kui ka nende emas, kes peavad ellujäämiseks temast mööda pääsema. Ema jaoks kehastab sõduri surnukeha surma:

Ving lämmatas äkki ta hingamise ja pigistas silmad veele, oli hirmus kuum, vasakult ja paremalt lähenes tulesein, jättes ta tunnelisse, mille keskel lamas sõdur, suur põlev tukk rinnal, ta kartis äkki surma, surma nimi käis läbi pea, ta ei teadnud, kas teisel pardal vingu ja suitsu taga on midagi, kui ta sinna saab. (Tuulik 2010, 74)

Surmahirmust jagu saades haarab naine oma lapsed ja viskub tulle, hukkudes koos nendega. Hindreku naisest teeb kirjanik uuesti juttu romaani lõpus, viibides kohas, kus asus kunagi Soodevahe küla, kust naine pärit oli, et mõtiskleda sealsel tühjal maastikul küla ja naise ühise saatuse – sõjatules põlemise üle ning mälestada kohalikke sõjaohvreid.

Kolmanda episoodi peategelaseks on Liine Hüüdma ema. Tuulik kirjeldab, kuidas ta otsis üles Liine ema, et paluda tema käest tütre päevikut. Ema, kes ei soovi tütre päevikut võõrale anda, valetab, et põletas selle koos muu rämpsuga ära. Kirjanik kinnitab seejärel emale, et on kõigile, kelle päevikuid ta varem kasutas, need ka tagasi andnud, küsides seejärel, kuhu tütar on maetud. Ta palub emalt ka tütre fotot, mispeale ema tunnistab, et nuttis kolm aastat pärast tütre surma, käis mööda teed ja hüüdis teda. Liine ema leina sügavus mõjub kirjanikule vapustusena, epifaanilise hetkena, mil ta märkab endas eetilise vastutuse ja selle tähenduse teadvustamist:

Ma mõistsin ema hüüdmist äkki laiemalt. Ma olin selle hüüdmise juba varastanud, võtnud ta ära naiselt, kellele see oli ainult tema enda valuleevendus, sõja ikka veel kestev järelahastus, ja mu aju otsis juba kõige mõjusamat vormi, et teha see hüüdmine kõigile tähenduslikuks, üldiseks mõisteks, mitmesajakordselt võimendatud kisaks tänasesse, et ta mingil juhul ei saaks kaduma minna, sest kuidas üldse saab elada, kui ei teata, et inimesed peavad trotsima aegu, kus ahastust on nii pilgeni, et ta ei mahu enam meie sisse ja meie tubadesse ning katuste alla, vaid teda tuleb välja kisendada pikkadele tühjadele teedele... (80)

tuleb jutuks sama sündmus, millele autor on lisanud oma tõlgenduse: „Sõrvest üks noor naine oli võtnud oma kaks väikest last teine teise käe peale ja oli viskunud leekidesse. Eks ta arvas, et nii on kõigil maapealsetel kannatustel lõpp ja tema ise ja laste hinged jäävad kokku“ (Kurnim 2014, 78–79).

Niisiis on Tuuliku romaanis ajalooliste sündmuste – Sõrve elanike sundevakueerimise, Tehumardi lahingu ja Vintri dessandi kujutamise kõrval sama olulisel kohal kirjanikust tegelase sisevaatlused, mõtisklused ja pihtimused romaani kirjutamisest. Romaani keskel pihib kirjanik, et aina raskem on tal kujutada sõjaolukorda sattunud lapsi, sest tunneb, justkui kirjutaks ta hoopis autobiograafilist teost, mille peategelaseks on tema ise kahe tütre isana:

Ma kirjutasin oma romaani edasi. Lapsed kasvasid, ja aina raskem oli jätta lapsi sõja jalgu, neid nälgutada, neilt vanemad võtta, lasta neil kaotsi minna suures sõjasegaduses ja neid matta. Ma ei kirjutanud enam kaugest sõjast: kirjutasin iseendast. Ma olin ise sõja sees ja hoidsin oma lapsi. Ma ei mõelnud enam loogilise, fataalse, absurdse ja paratamatu üle sõjas – olin nälgjas, tahtsin süüa ja kartsin surma. Kui kirjeldad kellegi rõõmu väiksemana, oled lihtsalt eksinud, kui valu vähemana – alandad ja vähendad inimest. (116)

Tematiseerides romaani kirjutamisprotsessi, heidab kirjanik valgust veel ühele moraalse tunnistuse kontekstis olulisele aspektile: teiste kannatuste kujutamise probleemile. Kirjaniku arvates on võimatu mõista kellegi kannatusi ilma kaastundliku samastumiseta temaga, mis sunnib teda endalt küsima, mida ta tunneb, „kui võõrad ajavad su lapsed kodunt välja ning nad surnuks nälgutavad“ (Tuulik 2010, 116). Teiste kannatuste edasiandmisega kaasnevad eetilised küsimused kerkivad kirjaniku ette ka kohtades, kust ta otsib püsiva visadusega päristõde sõrulaste kannatuste ja surmade kohta.

Aleida Assmann eristab raamatus „Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajaloololiitika“ mina-mälu, mis on sõnaline ja deklaratiivne, ning minu-mälu, mis on organiseerimata ja organiseerimatu ning mille vallandajateks on asjad ja kohad. Minu-mälus säilitatavad mälestused võib Assmanni sõnul jaotada kaheks osaks: üks pool jääb mäletajale ja teine pool „on võõrandatud kohtadesse või objektidesse“ (Assmann 2021, 157). Ehkki Tuulikul on alles vaid üksikud mälepildid ja -sähvatused kohtadest Saksamaal ja Poolas, kus ta sõja ajal lapsena viibis, usub kirjanik kui romaani tegelane, et kohtadesse, kus keegi on kannatanud või vägivaldset surma surnud, on salvestunud teatud märgid või jäljed neist kannatustest ja surmadest. 1970. aasta suvel otsustab ta külastada Poznani, kus suri nälga palju Sõrve säärelt pärit vanainimesi ja lapsi. Kohalikus kirikus jumalateenistusel osaledes lähevad kirjaniku mõtted võõrsil surnud kaasmaalastele, mis sunnib teda endalt küsima, „kas surnud üldse vajavad midagi?“ Ta jõuab tõdemusele, et ainult temas endas, „elavas, kõrvutuvad mineviku ajal segiminevana hirm, kaastunne, austus, kurbus, ängistus ja uhkus, ja surnud on osalised selle tunde sünnis“ (Tuulik 2010, 106). Pole tähtsusetu, et selles loetelus on kõikidest tunnetest esikohal just hirm: Jaan Unduski väitel ongi

Tuuliku romaan „hirmust, et ema ja isa võiksid äkki ära kaduda“ (Undusk 2010, 215). Tuuliku romaani kui moraalset tunnistust silmas pidades on siiski selge, et sama-võrra kui sõja keskele sattunud lapse hirmust kaotada oma vanemad, on see romaan kirjaniku hirmust, et Hermann Tehu, Pruuli Hindreku naise, Liine Hүүdma, tema ema ja teiste sõjale jalgu jäänud inimeste hääled ei kosta piisavalt valjult tänasesse päeva.

Kokkuvõte

Tiina Kurnimi autobiograafia „Sõrve rahva elukeerdkäigud“ ja Ülo Tuuliku dokumentaalromaan „Sõja jalus“ kuuluvad Teise maailmasõja järel tekkinud tunnistuskirjanduse traditsiooni, millele eesti kirjanduses pani alguse Tuulik oma romaaniga. Kurnimi autobiograafia täiendab Tuuliku romaanis kujutatud sündmusi, millest Tuulik endal 4-aastase lapsena olid vaid üksikud mälopildid või polnud üldse mälestusi. Nii Kurnimi kui ka Tuuliku teose keskmes on Sõrve elanike sundevakueerimine 1944. aasta sügisel, mille olid ka nemad lastena sunnitud kaasa tegema. Evakueerimine osutus paljude sõrulaste jaoks traumeerivaks kogemuseks: see tabas neid ootamatult ning põhjustas hirmu, kannatusi ja surmasid. Mõlemas teoses joonistub küll välja sarnane mäletamismuster, mis on iseloomulik traumaatilisele ohvrimalule, kuid erinevalt Kurnimi autobiograafiast, mille lapsepõlvkogemust vahendavas osas domineerivad kannatuste traumaatilised kogemused, jääb Tuuliku romaanis kõlama süüdistav ja etteheitev toon.

Kurnimi autobiograafia, kus autor meenutab oma lapsepõlve kõige traumaatilisemaid kogemusi, vahendades ka teiste Sõrve laste läbielamisi Teises maailmasõjas, loob detailse pildi neist tingimusest, millest leidsid end sajad sõja tõttu vanemate hooleta jäänud lapsed, samuti sellest, milliseid katsumusi tõi sõda nende pereliikmetele ja kogukonnale tervikuna. Kurnimi autobiograafiale kui tunnistusele on iseloomulik tunnistuse ja pihtimuse subjektipositsioonide kattumine: pihtiv mina, kes räägib endale kui lapsele osaks saanud kannatustest, täidab samal ajal ka tunnistava mina rolli, kes annab tunnistust tema lähedasi ja kogukonda tabanud traagilistest sündmustest.

Tuuliku romaan on kirjanduslik tunnistus, milles põimuvad autobiograafiline, dokumentaalne ja fiktiivne. Ühe lapsepõlveaasta hävitamine näib olevat mõjunud kirjanikule sügavalt traumeerivana, nagu ka isiklike mälestuste nappus tollest ajast. Tuuliku romaani moraalne mõõde avanebki mälu konstrueerimise püüdes, poeetika tasandil aga kirjaniku kui romaani tegelase pihtimuste, arutluste ja mõtiskluste ning kolme enneaegseid surmasid kujutava episoodi kaudu. Romaani kirjutamisprotsessi tematiseerimine näitab seda, kuidas uurib Tuulik, tuginedes omaenda traumaatilisele lapsepõlvkogemusele, sõja jalgu jäänud sõrulaste kannatuste kujutamise eetilisi ja

esteetilisi piire. Seda uurimistööd teeb ta ka oma mäluärnakutel Saaremaal ja väljaspool Eestit, nii ruumis kui ka ajas, püüdes säilitada ja kaitsta päristõde Teise maailmsõja ajal toimunud sündmuste kohta Sõrve säärel. Tuuliku romaan kui moraalne tunnistus on kirjutatud eesmärgiga võidelda valu ja hirmu, aga ennekõike unustamise vastu: arutledes sõja olemuse ja mõjude üle tsiviilelanikele, jõuab Tuulik romaani lõpus järeldusele, et sõjakuriteod on aegumatud.

Allikad

Assmann, Aleida. 2021. *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajaloopoliitika*. Tõlkinud Mari Tarvas. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Baltes, Ralf. 2004. „Geschichtlicher Überblick.“ – *Halten bis zum letzten Mann. Der Kampf um Ösel, 10–12*. Büsum: Interessengemeinschaft „Ösel 1941–1944“.

Brodzki, Bella. 2001. „Testimony.“ – *Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms 2*, toimetanud Margaretta Jolly, 870–871. London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.

Delaporte, Sophie. 2016. „Making Trauma Visible.“ – *Traumatic Memories of the Second World War and After*, toimetanud Peter Leese ja Jason Crouthamel, 23–46. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-33470-7_2.

Flis, Leonora. 2010. *Factual Fictions. Narrative Truth and the Contemporary American Documentary Novel*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Gailan, Herbert. 2011. „Mälestusi Sõrve tragöödiast.“ – *Sõrulaste kurbloodisuse tee*, 109–125. Tallinn: Eesti Natsismiohvrite Ühing.

Grabbi, Hellar. 1997. „Ülo Tuulik. Sõja jalus.“ – Hellar Grabbi, *Vabal häälel. Mõtteid kahesajast eesti raamatust*, 243–245. Tallinn: Virgela.

Helde, Liisa. 2011. „Mälestused.“ – *Sõrulaste kurbloodisuse tee*, 136–141. Tallinn: Eesti Natsismiohvrite Ühing.

Hellat, Henn-Kaarel. 2003. *Poiste sõda I*. Tallinn: Faatum.

Hiio, Toomas. 2006. „Combat in Estonia in 1944.“ – *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, toimetanud Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle, 1035–1094. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus.

Hinrikus, Rutt. 2009. „Naised ja sõda Eesti naiste mälestustes ja kirjanduses.“ – *Humanitaarteadused. Teadusmõte Eestis V*, 107–118. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

Hollo, Maarja. 2014. „Mälukultuur ja moraalne tunnistus: Teise maailmsõja mäletamine Bernard Kangro Tartu-romaanides.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica* 10 (13). *Eksilkirjanduse erinumber*, koostanud Kadri Tüür ja Marin Laak, 113–133. <https://doi.org/10.7592/methis.v10i13.1306>.

———. 2016. *Romantiline subjekt, mälu ja trauma Bernard Kangro loomingus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

———. 2018. „Traumast romaanini. Salme Ekbaumi romaani „Ristitants“ žanr, poetika ja ajalooline kontekst.“ – *Keel ja Kirjandus* 61 (12): 959–975. <https://doi.org/10.54013/kk733a3>.

- Hyder, Tina. 2005. *War, Conflict and Play*. New York: Open University Press.
- Kirss, Tiina. 2002. „Pögenemine ja trauma“. – *Looming* 12: 1879–1880.
- Kurg, Kalle. 1978. „Kolmekümnene sõjast.“ – *Kirjanduse jaosmaa* '76, koostanud Endel Mallene, 143–155. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kurnim, Tiina. 2004. „Rängad katsumused.“ – *Elu pisarad*, 68–76. Tallinn: Ilo.
- . 2014. *Sõrve rahva elukeerdkäigud*. Tallinn.
- Kurvet-Käosaar, Leena ja Rutt Hinrikus. 2013. „Omaelulookirjutus taasiseseisvumisest nullindateni.“ – *Methis. Studia Humaniora Estonica* 11. Nullindate erinumber, koostanud ja toimetanud Piret Viies ja Priit Kruus, 97–115. <https://10.7592/methis.v8i11.1004>.
- Laanes, Eneken. 2009. *Lepitamatud dialoogid: subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- . 2017. „Trauma keelde tõlgitud: kultuurideüleised mäluvormid eesti küüditamis- ja laagrimälestustes.“ – *Keel ja Kirjandus* 60 (4): 241–257.
- Leese, Peter. 2021. „The Limits of Trauma: Experience and Narrative in Europe c. 1945.“ – *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, 3–26. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-84663-3_1.
- Made, Reet. 2010. „Ülo Tuulik.“ – *Lapsepõlve radadel. 32 tähendusriikast kasvamise lugu*, 77–84. Tallinn: Menu.
- Maripuu, Meelis. 2007. „II maailmasõda ja Saaremaa.“ – *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*, toimetanud Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma ja Malle Soosaar, 305–344. Tallinn: Koolibri.
- Martinson, Heino. 2004. „Mälestused.“ – *Saarlaste elulood II*, 155–174. Tallinn: Tallinna Saarlaste Ühendus.
- Ojalo, Hanno. 2019. *Saaremaa Teises maailmasõjas 1939–1945*. Tallinn: Ammukaar.
- Radstone, Susannah. 2006. „Cultures of confession/cultures of testimony. Turning the subject inside out.“ – *Modern Condressional Writing. New Critical Essays*, toimetanud Jo Gill, 166–179. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203449240-18>.
- Saar, Leo. 1970. „9 kuud koduta.“ – *Kommunismiehitaja*, 27. oktoober.
- Sanders, Valerie. 2001. „Childhood and Life Writing.“ – *Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms*, toimetanud Margaretta Jolly, 203–204. London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Sakova, Aija. 2020. *Mäletamise poeetika: Ene Mihkelsoni ja Christa Wolfi romaanid lähivaates*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Sau, Olev. 2011. „Mälestused.“ – *Sõrulaste kurbloolisuse tee*, 188–195. Tallinn: Eesti Natsismiohvrите Ühing.
- Schweitzer, Albert. 2008. *Kultuur ja eetika*. Tõlkinud Mati Sirkel. Tallinn: Olion.
- Sommer, Doris. 1988. „„Not Just a Personal Story“: Women's Testimonios and the Plural Self.“ – *Life/Lines. Theorizing Women's Autobiographies*, toimetanud Bella Brodzki ja Celeste Schenck, 107–130. Ithaca, London: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501745560-008>.
- Tonts, Ülo. 1974. „Ühest dokumentaaljutustusest ja dokumentalistikast üldse.“ – *Edasi*, 20. oktoober.
- Tuulik, Ülo. 2010. *Sõja jalus*. Tallinn: Kadmiirell.

Undusk, Jaan. 2010. „Tuulik ehk unistus tapvast reaalsusest.“ – Ülo Tuulik, *Sõja jalus*, 189–220. Tallinn: Kadmirell.

Vendel, Fred. 2020. *Sügis 1944. Lahingud Lääne-Eesti saartel ja Sõrves*. Tallinn: Grenader.

Maarja Hollo – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Peamised uurimisteemad on eesti omaelulookirjutus 21. sajandil ning traumakoogemuste kujutamine kirjanduses ja nende vahendamine omaeluloolistes tekstides. E-post: maarja.hollo[at]kirmus.ee

Children and War: War Trauma in Tiina Kurnim's *Ups and Downs in the Life of the People of Sõrve* and Ülo Tuulik's novel *In the Way of War*

Maarja Hollo

Keywords: WWII, war trauma, children, autobiography, documentary novel, witnessing

The article poses the question what type of remembering patterns emerge in two works communicating childhood experiences whose authors' childhood coincided with the years of WWII. Tiina Kurnim in her 2014 autobiography *Ups and Downs in the Life of the People of Sõrve* recalls her childhood on the Sõrve Peninsula on the island of Saaremaa, and the author Ülo Tuulik does the same in the novel *In the Way of War*, first published in 1974 (the unpurged version referred to in the article came out in 2010). Childhood is of a central importance in the development of all people, for early experiences affect a child's ability to relate to others and the external world and to express their feelings, as well as their general development. The childhood experiences of Estonians born before WWII were fashioned to a significant degree by the war that undermined their sense of security, as did deportations, destruction of homes, and economic difficulties that many families had to face after the war. The events of WWII, life changes caused by the war and experiences related to death and violence that have been conveyed as explicitly traumatic, also dominate in the first third of Kurnim's autobiography in which the author takes a retrospective look at her childhood. Tuulik's novel does not contain many personal childhood memories of the author, but uses memories of his parents and other people from Sõrve, diary excerpts and other documentary materials.

Kurnim's autobiography and Tuulik's documentary novel belong to the tradition of the literature of witnessing that emerged after WWII and was initiated in Estonian literature by Tuulik's novel. Kurnim's autobiography fills in the gaps in the events described in Tuulik's novel of which Tuulik, who was four at the time, has only a few fragments of memory or that he cannot recall at all. The historical context of both works is the forced evacuation of the people of Sõrve by the Germans in the autumn of 1944 that the authors had to participate in as children. The people of Sõrve who went through the evacuation as children in retrospect interpret the event as a tragedy, consider themselves victims of Nazism and emphasise that no one would explain to the people what was expecting them. For many of the people of Sõrve the evacuation turned out to be a traumatic experience first and foremost because it hit them unexpectedly and caused fear, suffering and death.

It is paradoxical that speaking of individual traumas related to WWII has been shunned in both European and Estonian memory cultures. Peter Leese has claimed that acknowledging the suffering of the victims of WWII has been so complicated due to social and political stigmatisation that it has led to them being silenced and rendered invisible. Sophie Delaporte has suggested that war veterans have been silent about their suffering either because of their self-effacing stance and their inability to voice their experiences, or lack of people who would have listened to them. The same can certainly also be claimed about other people who suffered in the war. In addition to the above, in Eastern European countries speaking of war-related traumatic experiences has also been hindered by the political circumstances: even if those victimised by the war had empathetic listeners whom they could tell of their suffering, fear of the power in office in the country made them prefer silence.

Both Kurnim's autobiography and Tuulik's novel sketch a similar pattern of recollections that is characteristic of traumatic victim memory; however, while the part of Kurnim's autobiography that mediates childhood experiences is dominated by traumatic evidence of suffering, Tuulik's novel is marked by a tone of accusation and reproach. In Kurnim's autobiography the author recalls the most traumatic experiences of her childhood, bringing to the reader also the experiences of other children from Sõrve during WWII. She creates a detailed picture of the conditions in which hundreds of children deprived of parental care due to the war would find themselves, as well as of the trials that the war inflicted upon their family members and to the community as a whole. Kurnim's autobiography as witnessing is characterised by the overlapping subject positions of witnessing and confession: the confessing self that speaks of the suffering that befell her as a child simultaneously fulfills the role of the witnessing self who is giving witness of the tragic events that befell their loved ones and their community.

Tuulik's novel is a literary witness statement in which the autobiographical, documentary and fictional elements intermingle. The devastation of a year of his childhood seems to have had a deeply traumatic effect on the author, as does the scarcity of personal memories of the time. The moral dimension of Tuulik's novel opens up in an attempt to construct memory; on the level of poetics, this happens through the confessions, reasonings and deliberations of the writer as a character in the novel, as well as in three episodes depicting premature deaths. The thematisation of the novel's writing process demonstrates how Tuulik, while drawing on his own traumatic childhood experiences, explores the aesthetic and ethical limits of representing the sufferings of the people of Sõrve who found themselves in the way of war. He is engaged in such studies also on his memory trips to the island of Saaremaa and outside Estonia, in time and space, while attempting to maintain and protect the truth of the events that occurred on the Sõrve Peninsula during WWII. Tuulik's novel as a piece of moral witnessing has been written with the aim to counter pain and fear, and first and foremost to fight forgetfulness; having discussed the nature of war and its effects on the civilian population, at the end of the novel Tuulik reaches the conclusion that war crimes do not expire.

Maarja Hollo – PhD, Senior Researcher at the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum. Her main research interests are Estonian life writing in the 21st century, representations of traumatic experiences in literature and their mediation in texts of life writing.

E-mail: [maarja.hollo\[at\]kirmus.ee](mailto:maarja.hollo[at]kirmus.ee)